

JAN SERGIUSZ GAJEK MIC
Lublin–Rzym

ZAŚNIĘCIE BOGURODZICY W TRADYCJI LITURGICZNEJ BIZANTYJSKO-SŁOWIAŃSKIEJ

Obecność Najświętszej *Theotokos* w tajemnicy zbawienia nie zakończyła się wraz z męką i zmartwychwstaniem Pana. W *Mysterium salutis* celebrowanym przez lud Boży obecna jest Najświętsza Bogurodzica, Matka Zbawiciela. W tej perspektywie „Zaśnięcie Najświętszej, pełnej chwały Pani naszej Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Maryi”¹ nie było oddaleniem się Maryi od ludu Bożego, a jedynie Jej „przejściem” (*transitus*) do innego sposobu Jej obecności w tajemnicy zbawienia. Poniżej zamierzamy szukać odpowiedzi na pytanie: jak tajemnica Zaśnięcia Bogurodzicy ukazana jest w liturgii Kościołów tradycji bizantyjsko-słowiańskiej, jakie treści teologiczne są szczególnie wyakcentowane?

Za podstawowe źródło będzie nam służyła księga liturgiczna nazywana po słowiańsku *Minieja* (po grecku *Mēnaion*), zwłaszcza najnowsze jej wydanie przygotowane przez Patriarchat Moskiewski (tom sierpniowy ukazał się w 1989 r.).

I. TRADYCYJNE OFICJUM *MINIEI*

W liturgii Kościołów bizantyjsko-słowiańskich koniec ziemskiego życia Dziewicy Maryi nazywany jest „Zaśnięciem” (po grecku *Koimēsis*, po słowiańsku *Uspiénije*). Nie używa się wprost słowa „śmierć”. W pewnych tekstach liturgicznych pojawia się sformułowanie „święte przejście” (po grecku *panagia Metastasis*, po słowiańsku *swiatóje Prestawlénije*).

¹ Tak święto Zaśnięcia Bogurodzicy nazywane jest w *Miniei*, bizantyjsko-słowiańskiej księdze liturgicznej – *Uspiénije Preswiatýja słáwnyja Władýczycy nászeja Bogoródicy i Prisnodíewy Maríi*.

Teksty liturgiczne na święto Zaśnięcia opisują charakter specjalny i mistyczny tego „przejścia” I tak *eksapostilarion* (słowiański *swietilen*) święta cytuje sformułowane w sposób poetycki słowa Maryi skierowane do Apostołów, którzy przybyli na Jej pogrzeb:

Apostołowie, zgromadzeni z krańców świata,
pogrzebicie moje ciało we wsi Getsemani,
a Ty, Synu i Boże mój,
przyjmij ducha mego²

W jednej ze stichir, które następują po cytowanym *exapostilarionie*, święte „przejście” Dziewicy nazwane jest „Zaśnięciem nieśmiertelnym” (*biezsmiértnoje Uspiénije*). Zaśnięcie Dziewicy Maryi nie oderwało Jej od świata i od Kościoła. Prawda ta jest szczególnie podkreślona przez troparion (*apolytikon*) święta:

W narodzeniu [Syna] zachowałeś dziewictwo,
w Zaśnięciu nie opuściłaś świata, o Bogurodzico:
przeszłaś do życia,
Matką będąc Życia,
a przez swoje modlitwy
uwalniasz od śmierci dusze nasze.

Bardzo wymowny jest tekst świątecznego responsorium (*prypiéwy prázdni-ka*) po 8 pieśni drugiego kanonu święta (śpiewanego w czasie jutrzni):

Aniołowie widząc Zaśnięcie Najczystszej,
dziwili się,
że Dziewica wstępuje z ziemi na niebo³

W ten sposób Zaśnięcie *Theotokos* przedstawione jest w bizantyjskich tekstach liturgicznych jako rzeczywistość dynamiczna, jako rzeczywisty *transitus*. Nie jest to tylko „przejście” (z ziemi do nieba) duszy Dziewicy, ale także Jej teoforycznego ciała.

² Jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenie tekstów cerkiewnosłowiańskich na j. polski własne – J. S. G.

³ Przekład H. Paprockiego według *Oficjum Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy*, w: *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, cz. I, Niepokalanów 1991, s. 32-47

Przyjdźcie, radujmy się,
 widząc Bogurodnicę na Syjonie,
 na tej górze [...] żywego Boga.
 Oto Chrystus przeprowadza Bogurodnicę, swoją Matkę
 do lepszych przybytków, do świętego świętych.
 (II kanon, oda 9)

Dla opisanie tej dynamicznej i mistycznej rzeczywistości w tekstach liturgicznych używane są liczne antytezy, jak np. „nieśmiertelne Zaśnięcie” czy „przez Twe Zaśnięcie świat jest ożywiony”

Rzeczywistość ta jest dla wiernych źródłem radości i zmiłowania. W ramach nieszporów (wieczerni) w stichirach śpiewanych na przemian z werseta-
 mi psalmów wieczornych (141, 129, 116) wielokrotnie powtarzana jest akla-
 macja:

Łaski pełna, raduj się,
 Pan z Tobą,
 Ten, który przez Ciebie daje światu
 wielkie miłosierdzie⁴
 (podajaj miru Tobóju wieliju miłost').

Ojciec A. Kniaziew, rosyjski teolog prawosławny tworzący we Francji, postawił pytanie, czy maryjna liturgia bizantyjska, umieszczając Bogurodnicę w perspektywie eschatologicznej, wskazuje również na możliwość Jej antycypowanego zmartwychwstania cielesnego. Po analizie całokształtu danych liturgicznych A. Kniaziew stwierdza, że teksty, jak i określone fakty liturgiczne zdają się sugerować odpowiedź pozytywną⁵

II. OFICJUM POGRZEBU BOGURODZICY

W środowisku Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, poza tekstami tradycyjnego oficjum przewidzianego w *Miniei* na święto Zaśnięcia Bogurodzicy, rozpowszechnione jest oficjum alternatywne, nazywane „Pochwały, czyli pobożny obrzęd na święte Przejście Najświętszej Pani naszej Bogurodzicy i za-

⁴ Przekład H. Paprockiego.

⁵ Zob. A. K n i a z e f f, *Dormition de Marie dans l'Église orthodoxe*, „Cahiers marials”, 17(1973), s. 145-156; t e n ż e, *Matka Boża w Kościele prawosławnym*, Warszawa 1996, s. 110.

wsze Dziewicy Maryi” (*Pochwały, ilí swiaszczénnoje poslédowanije na swiatóje prestawlénije Preswiatýja Władýczycy nászeja Bogoródicy i Prisnodiéwy Marii*).

Pogłębione badania historyczno-teologiczne tego oficjum podjął polski badacz o. G. Cioroch OFMConv podczas swych studiów w Papieskim Instytucie Wschodnim w Rzymie pod kierunkiem znanych profesorów E. Toniolo OSM i M. Arranza SI. Część owych badań została opublikowana w Rzymie w 1993 r.⁶

Tekst cerkiewnosłowiański oficjum „Pochwał” został po raz pierwszy wydany drukiem w Moskwie w 1872 r. w Typografii Synodalnej pod tytułem „Oficjum (służba) na Zaśnięcie Najświętszej Bogurodzicy”⁷

Wspomniany o. Cioroch (pracujący aktualnie duszpastersko w Moskwie) tak opisuje owe wydanie:

Księga ta, licząca czterdzieści pięć kart, zawiera pełny tekst obrzędu wspominającego pogrzeb Maryi wraz z troparionami pochwalnymi (słow. *Błagostwienny*, gr. *eulogētaria*) i ośmiu troparionami początkowymi, wpisanymi głównie w nieszpory i częściowo w jutrznię, a także rubryki dotyczące porządku sprawowania obrzędu [...] Ta publikacja służyła następnie za punkt odniesienia dla wszystkich innych wydań oficjum pogrzebu Maryi w Rosji⁸

W 1970 r. cerkiewnosłowiańskie oficjum „Pochwał” zostało po raz pierwszy zamieszczone wewnątrz *Miniei świętecznej*⁹ To samo oficjum znajduje się także w pełnym wydaniu *Miniei* na cały rok, przygotowanym przez Patriarchat Moskiewski i wydanym drukiem w latach 1980-1989¹⁰

„Pochwały” (gr. *Enkomia*) na Zaśnięcie Bogurodzicy aktualnie używane w Rosyjskim Kościele Prawosławnym są pochodzenia greckiego. Ich autorem był Kaisarios Dapontes (zm. 1784), znany pisarz i poeta bizantyjski z okresu panowania tureckiego¹¹

Grecki tekst *Enkomiów* został napisany najprawdopodobniej w latach 1765-1770; pierwsze wydanie wyszło drukiem w Wenecji w 1770 r., tzn. jeszcze

⁶ G. C i o r o c h, *Gli enkomia della Dormizione. Storia e teologia di un testo in uso nella Liturgia Ortodosso-Russa. (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum)*, Roma 1993.

⁷ *Służba Uspleniju Preswiatýja Bogorodicy*, Moskwa 1872.

⁸ C i o r o c h, dz. cyt., s. 50-51.

⁹ *Prazdnicznaja Minieja*, Izdanije Moskowskoj Patriarchii, Moskwa 1970, s. 720-739.

¹⁰ *Minieja-Awgust*, t. II, Izdanije Moskowskoj Patriarchii, Moskwa 1989, s. 52-76.

¹¹ Zob. C i o r o c h, dz. cyt., s. 44-45.

za życia autora¹² Tekst oryginalny *Enkomiów* był bardzo popularny w Grecji w wieku XIX, ze względu jednak na zakaz wydany przez grecką hierarchię prawosławną w wieku XX *Enkomia* zostały wyeliminowane z użytku liturgicznego. Wydaje się, że zakaz wynikał z troski hierarchii, by nie kopiować akrytycznie i nie odnosić do Dziewicy Maryi *Enkomiów* jutrzni Wielkiej Soboty poświęconych Chrystusowi (obrzęd tzw. „pogrzebu Jezusa Chrystusa” w ramach „jutrzni jerozolimskiej” Wielkiej Soboty)¹³

Tak więc owo oficjum pochodzenia greckiego jest dziś w samej Grecji nieznane, jest ono natomiast celebrowane w Rosyjskim Kościele Prawosławnym. Istnieją też przekłady – zwykle skrócone – na inne języki: ukraiński, polski¹⁴, angielski.

Odnosząc się do treści *Enkomiów*, możemy zacytować G. Ciorocha:

Zaśnięcie Maryi przedstawione jest w tekście jako *pascha* analogiczna do Paschy Chrystusa. Ta perspektywa stanowi bazę dla wszystkich rozważań poety na temat końca ziemskiego życia Maryi. W niektórych wersetach doktryna ta wyrażona jest w sposób szczególnie jasny i syntetyczny¹⁵

W kolejnych 184 wersetach (74+62+48) „Pochwał” opowiedziane są, w formie poetyckich lamentacji, okoliczności śmierci Bogurodzicy. Dziewica zapewnia chrześcijan, że będzie dla nich Pośredniczką u Boga, i pociesza ich, że tak jak Chrystus doświadczył śmierci, także i Ona musi doświadczyć śmierci jako zaśnięcia. Ponieważ jednak chodzi o śmierć rzeczywistą, jakiej doświadcza każdy z ludzi, fakt ten wzbudza smutek i ból. Podobnie pogrzeb nosi charakter analogiczny do pogrzebu Chrystusa¹⁶

Dajmy wszakże głos samym „Pochwałom” Oczywiście zacytujemy tylko niektóre z nich.

Początkowe wersety *Enkomiów* wskazują na analogię między śmiercią Chrystusa a zaśnięciem/śmiercią Jego Matki:

¹² Tamże, s. 46-47.

¹³ Tamże, s. 39-40, zwłaszcza przyp. 45.

¹⁴ *Pochwały czyli święty obrzęd pogrzebu Najświętszej Pani naszej Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Maryi (fragmenty)*, przeł. H. Paprocki, w: *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie, cz. II, Niepokalanów 1991*, s. 38-50.

¹⁵ C i o r o c h, dz. cyt., s. 59.

¹⁶ Por. tamże, s. 59-60.

Chryste, będąc Życiem,
zostałeś złożony w grobie,
i Matka Życia
[w grobie] jest składana;
dziwny to widok
dla aniołów i ludzi.

(stasis I, wers 1)

Następnie podkreślony jest paradoks tajemnicy Zaśnięcia:

Mariam, jakże umierasz?
Ty – Życie wiernych?
Jakże grób pomieścił Twoje ciało,
które objęło Nieogarnionego przez wszystkich?

(I, 3)

Zaśnięcie Bogurodzicy jest także Jej wstawieniem i ukazuje Jej królewską godność oraz potęgę Jej wstawiennictwa u Boga za świat i za Kościół.

Teraz niebo przyjmuje chwalebnie
Królową wszechświata
i raduje się
widząc jak króluje Ona z Bogiem.

(I, 21)

Bóg chwały, Syn Twój, o Przczysta,
z chwałą, jak Matkę, Cię przyjął
i posadził po swojej prawicy.

(I, 22)

Jako Orędowniczka u Boga
oto odchodzę ponad świat,
z wami wszak na świecie jestem zawsze,
z Panem, jak obiecał.

(II, 42)

Bóg na łonie Matki
spoczął na ziemi jako Dziecię,
teraz zaś na niebie spoczywa
i raduje się Matka w Bogu.

(II, 46)

Teraz Mariam raduje się
widząc na tronie Bożym

nieskalane i przebóstwione
ciało Pana.

(II, 47)

„Pochwały” uzupełniają tradycyjne oficjum na święto Zaśnięcia Bogurodzicy¹⁷ Tajemnica Zaśnięcia otrzymuje w ten sposób ujęcie bogatsze i bardziej dynamiczne. Istotą tej tajemnicy jest prawda, że Maryja Dziewica i Matka przez swe przejście (*transitus*) nie opuszcza świata, ale staje się wielką Opiekunką przed tronem Syna.

*

Tajemnica Zaśnięcia Bogurodzicy i – konsekwentnie – Jej parakletycznej obecności w życiu wiary ludu Bożego znalazła w środowisku bizantyjsko-słowiańskim na przestrzeni wieków swój zapis także w postaci licznych akatystów wotywnych ku czci Bogurodzicy. Chodzi o paraliturgiczne utwory literackie, będące naśladownictwem starożytnego Hymnu Akatystu. Autor książki poświęconej pobożności maryjnej, wydanej w Moskwie w 1904 r. pod tytułem *Opowieści o ziemskim życiu Najświętszej Bogurodzicy*¹⁸, pisze o 21 akatystach maryjnych (nie licząc oryginalnego Hymnu Akatystu) znanych wówczas w Rosji¹⁹ Spośród nich jeden pochodził z Bizancjum: *Akatyst ku czci Zaśnięcia Bogurodzicy*, autorstwa patriarchy Konstantynopola Izydora (zm. 1349) i znany był w przekładzie na język cerkiewnosłowiański od 1625 r. Refren tego akatystu brzmi: „Raduj się, Pełna radości, która w Zaśnięciu Twoim nas nie opuszczasz (*Rádujsja, Obrádownannaja, wo Uspienii Twojem nas nieostawlajuszczaja*)”

Jest rzeczą interesującą, że pierwszy spośród tych akatystów poświęcony został właśnie Zaśnięciu Bogurodzicy. Interesująca jest też formuła występująca w refrenie tego akatystu: „Raduj się, Pełna radości (*Obrádownannaja*)”

Formuła ta występuje także w tekstach niektórych innych świąt maryjnych, np. święta Opieki Bogurodzicy (I X): „Pełna radości, raduj się, z Tobą [jest] Pan, który przez Ciebie daje światu wielkie miłosierdzie (*Obrádownannaja, rádujsia, s Tobóju Gospod' podajáj míru Tobóju wiéliju mítost'*)”

¹⁷ W praktyce duszpasterskiej oficjum „Pochwał” *de facto* zastępuje oficjum tradycyjne *Miniei*.

¹⁸ *Skazanija o ziemnoj žizni Preswiatoj Bogorodicy* [...], Moskwa 1904.

¹⁹ Tamże, s. 347-350, Głowa XV: *Dopołnienija i objasnienija*.

Należy dodać, że formuła: „Pełna radości” (*Obrádownanna*) jest równoznaczna z formułą „Łaski pełna” (*blágodátna*) i jest tłumaczeniem greckiego *kecharitōménē*. W ten sposób swoisty *genius loci*, leżący u podstaw takiego tłumaczenia, wskazywał wiernym na Bogurodnicę jako na pełną radości i będącą przyczyną prawdziwej radości. Co więcej, tłumaczenie takie sugerowało ścisły związek łaski z radością. Są to niewątpliwie interesujące asocjacje teologiczne.

Poczynając od drugiej połowy XVII wieku (1695), powstało w Rosji wiele innych akatystów maryjnych. Byłoby rzeczą interesującą podjąć pełniejsze badania nad treściami teologicznymi owych akatystów. Tym niemniej nawet po pierwszym kontakcie z owymi tekstami można stwierdzić, że w odróżnieniu od tekstów maryjnych zawartych w *Miniei* perspektywa teologiczna tych akatystów (a więc paraliturgii) jest znacznie uboższa.

Aby móc ukazać wiernym całe bogactwo misterium Zaśnięcia Bogurodnicy i Jej parakletycznej obecności w życiu wiary ludu Bożego, należy powrócić przede wszystkim do tekstów zawartych w oficjalnej księdze liturgicznej Kościołów tradycji bizantyjsko-słowiańskich – *Miniei*.

УСПЕНИЕ БОГОРОДИЦЫ В ВИЗАНТИЙСКО-СЛАВЯНСКОЙ ЛИТУРГИЧЕКОЙ ТРАДИЦИИ

Р е з ю м е

В статье автор показывает как тайна Успения Богородицы выражена в богослужении Церковью византийско-славянской традиции и какие богословские идеи экспонируют богослужебные тексты на Успение. Анализируя некоторые из них (традиционное последование *Минеи*, чин *Похвалы*, или *священное последование на святое преставление Пресвятой Владычицы нашей Богородицы и Приснодевы Марии*) автор приходит к выводу, что Церковь представляет Успение как реальность мистическую и динамичную (своего рода *transitus*). Это позволяет говорить об Успении в пасхальных категориях. Совершая свой «переход», Мария не оставляет мир, но становится нашей Предстательницей у Бога. Поэтому литургия славит Ее как источник радости верных.

В статье приводятся также примеры паралитургических текстов (разнообразных богородичных акафистов, написанных как подражание древнему Акафисту Пресвятой Богородице) весьма популярных в византийско-славянской христианской традиции, но менее значимых с богословской точки зрения.

Пересказал Александр Доброер